

EVREII TIMIȘOAREI¹

Victor NEUMANN

Cîteva considerații privind evreii Timișoarei în timpul Monarhiei Austro-Ungare

Pentru anii '70-'90 ai secolului al XIX-lea, documentele consemnează existența de comunități evreiești organizate în următoarele centre din Banat: Timișoara, Vârșeț, Gătaia, Buziaș, Lipova, Ciacova, Recaş, Biserica Albă, Deta, Arad, Șimand, Butin, Șemac, Pecica, Chișineu-Criș, Curtici, Sântana, Pâncota, Lugoj, Caransebeș, Bocșa, Orșova, Oravița, Făget, Reșița, Balinț². În marea lor majoritate, ele beneficiază de statute aprobate de ministerul cultelor de la Budapesta sau de puterea locală. Multe aveau un rabin, un templu, o școală, un cimitir, doi sau mai mulți cantori, funcționari administrativi, precum și rezervele financiare necesare desfășurării activităților tradiționale de cult. Statutele păstrate în *Arhiva Comunităților Evreiești din Timișoara* (astăzi transferate la Centrul pentru Studiarea Istoriei Evreilor din cadrul Federației Comunităților Evreiești din România) arată că a fost vorba de o bună administrare comunitară, că exista o corelare între programele micilor obști și acelea ale obștilor din orașele importante. În fiecare document au fost consemnate responsabilitățile membrilor, modul de desfășurare al procesiunilor culturale, numele conducătorilor spirituali, existența sinagogii.

Ce se desprinde din informațiile de mai sus? Întâi de toate, extinderea organizării comunitare în mediul rural. Apoi, diversificarea ocupațiilor populației evreiești din regiune prin practicarea meseriilor de frizer, boiangiu, țesător, măcelar, ospătar, cofetar, berar, fotograf, blănar, croitor, tâmplar, bijutier, anticar, librar. Implicarea pe scară largă în profesiile de medic, avocat, inginer, profesor, comerciant, economist a oferit șansa unei comunicări deschise cu societatea ce popula Banatul. Din unele piese arhivistice rezultă că în cazul unor familii puterea economică a crescut ca urmare a activității de industriaș, proprietar de pământuri, proprietar de fabrici, director de firme comerciale și industriale. Așa se explică faptul că membrii comunității au fost capabili să suporte cheltuieli cu totul deosebite în anii 1860-1865 cu ocazia ridicării templului neolog din cartierul Timișoara-Cetate. Sau, în împrejurarea în care s-a ridicat un alt templu neolog, de data aceasta în cartierul Fabric, la 1895. Sau, în cazul reconstruirii spațiilor destinate

¹ Conferință susținută la Comunitatea Evreilor din Timișoara, 25 noiembrie 2012. Fragment din cartea, Victor Neumann, *Evreii Banatului. O mărturie a multi-și interculturalității Europei Central-Orientale*, ediția a II-a în curs de apariție la Institutul European, Iași, 2013.

² Pentru trimiterile documentare și bibliografice a se consulta cartea citată mai sus.

birourilor comunității.

Este cert, capitaliștii evrei din Timișoara, ale căror investiții în viața economică a orașului erau resimțite de întreaga populație, au fost capabili să susțină o întreagă politică a construcțiilor. În sfera de interese a comunității, aspectul acesta este ușor identificabil dacă vom urmări ce s-a petrecut cu ocazia ridicării templului din Cetate, când, ei au fost în măsură să apeleze la faimoase firme din imperiu pentru furnizarea pietrei de construcție, pentru cumpărarea și montarea faianței, a teracotelor, a sticlei, a ornamentelor. Să a avea o imagine și mai exactă, să precizez că în cazul materialelor de sticlă necesare, K. K. Landesbefugte Türen & Fenster Fabrik din Viena a cerut suma de 8.294 de guldeni austrieci. Pentru marmura de Almăj („Almaser Marmor”) s-a cerut suma de 3.014 guldeni. Pentru teracote s-a plătit către Heinrich Drasche K. K. Pr. Thonwaaren Fabrik Inzerdorf am Wienerberg suma de 3.323 guldeni. Cum observăm, firmele care au furnizat asemenea materiale erau de la Viena, Budapesta sau alte mici localități austriece, maghiare sau bănățene, ceea ce presupus plata transportului mărfii, precum și deplasarea și șederea meșterilor care au lucrat la finisarea lucrărilor. În aceeași împrejurare, Comitetul care se ocupa de construirea templului a invitat pe arhitectul vienez Carl Schumann să proiecteze construcția. Baza financiară de la care s-a pornit în ridicarea sinagogii din Timișoara-Cetate arată că încă în anii ce au precedat acordarea egalității în drepturi, evreii din capitala Banatului intraseră într-o nouă etapă. Dacă ținem seama de faptul că în multe localități din regiune au fost ridicate temple asemănătoare, vom înțelege că aceasta se datorează nu doar creșterii demografice, cât mai ales curentului liberal de gândire pe care mulți evrei l-au îmbrățișat, formând o importantă clasă burgheză.

Un cercetător contemporan atrăgea atenția asupra „mitului habsburgic” întreținut de monarhia bicefală, aspect care nu poate fi trecut cu vederea când analizăm situația specială a evreilor de pe tot cuprinsul imperiului. În situația evreilor, așa-zisa asimilare care ar fi avut loc în teritoriile încorporate Ungariei, cum era și Banatul, nu a blocat educația religioasă. Fenomenul cultural evreiesc din Viena sfârșitului de secol al XIX-lea și începutului de secol al XX-lea, atât de clar exprimat prin demersul creativ al oamenilor de știință, al artiștilor, dar și al politicienilor de talia lui Theodor Herzl, a avut ecou și în Banat.

În Banat, antisemitismul nu a fost o caracteristică a segmentelor sociale ce populaseră regiunea. Cu toate acestea, și aici, în speță liderii comunitari ai evreilor au cultivat relații de respect, dar și de recunoaștere a instituțiilor statului. De exemplu, invitarea împăratului Franz Josef I la inaugurarea sinagogii din Timișoara-Cetate face parte din gesturile de acest fel. Deși fusese deschisă oficial în anul 1865, reprezentanții evreimii timișorene au insistat în a-l face și pe împărat părtaș la eveniment. Prin

urmare, în amintitul scop a fost organizată a doua inaugurare a aceluiași templu. O placă dezvelită în acea împrejurare consemnează prezența lui Franz Josef I în sinagoga din Timișoara-Cetate la data de 7 mai 1872: „Cu ocazia preamăritei sale vizite, onorându-ne cu prezența sa de cel mai înalt rang și aducând semnul milostiv al aprobării sale, Franz Josef I a inaugurat încă o dată templul nostru strălucit și sfânt. Conținutul acestei plăci de marmură este lăsat ca amintire nepoților de mai târziu, ca o mărturie că milostivirea dinastiei habsburgice s-a extins asupra tuturor cultelor”.

* *

Aspirațiile sociale și culturale

Evreii din Banat au participat la viața publică a monarhiei dualiste prin intermediul unor eminente personalități. Profesorii, industriașii, medicii, comercianții, bancherii, jurnaliștii au fost prezenți în organizarea și administrarea fabricilor, a orașelor, în edificarea sistemului bancar, în redactarea presei moderne, în asigurarea circulației informațiilor și ideilor, a mărfurilor. Între numele frecvent întâlnite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea amintim: industriașul Ignát Deutsch, mare producător de bere la Timișoara, sub patronajul său dobândind prestigiu firma „Fabrikshof-Bierbraurei-Aktiengesellschaft”; Samuel Singer, constructorul și patronul primei fabrici de textile din Timișoara, viitoarea întreprindere de industrie a lânii; moșierul Ignátz S. Eisenstädter, acela ce fusese unul dintre importanții președinți de comunitate și sub conducerea căruia s-a inaugurat templul neolog din Cetate la 1865, respectiv, la 1872; avocatul Ignátz Hirsch, liderul baroului de avocați din Timișoara; medicul Alexandru Schossberg, directorul policlinicii de copii din capitala Banatului; dr. Lászlo Lengyel de la „Pester Lloyd” și Ernst Lengyel de la „Az Est”; antreprenorul Armin Neumann, care a studiat construcțiile la Chicago, a lucrat la extinderea rețelelor comerciale și industriale, proiectând și ridicând cele dintâi cartiere industriale din Lugoj, colaborând cu firme din Timișoara, Viena și Budapesta.

Șef-rabinul Banatului, David Oppenheimer, șef-rabinul Aradului, Iacob Steinhardt, rabinii J. Weiss și I. Hartmann din Lugoj, rabinul L. Hirschl de la Vinga, rabinul dr. Moses Hirschfeld au fost continuatorii celebrului Chorin Aron. Instituția rabinatului devenise puternică la sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea. Timișoara găzduia o mare comunitate de rit occidental (neolog) cu sediul în Cetate, trei comunități ortodoxe cu sediile în cartierele Fabric, Mehala și Josefîn, comunitatea status quo ante și comunitatea de rit spaniol (haham Salamon Alkalay), ambele în Fabric.

Viața religioasă a evreilor din Banat nu este străină aceleia din imperiu. Uneori, cu ocazia

ocupării scaunului de șef-rabin de Banat se organizau concursuri anunțate în cele mai citite ziare din monarhia austro-ungară: „Pester Lloyd“, „Freie Presse“ și „Neuzeit“. Așa s-a întâmplat în anul 1874 când pentru postul amintit au concurat nu mai puțin de 33 de rabini de cel mai înalt rang, talmudiști cu reputație, provenind din multe centre ale Europei centrale și de est unde existau comunități cu tradiții îndelungate: Viena, Cracovia, Linz, Praga, Bratislava, Esztergom, Szombathely, Zagreb, Târgu Mureș, București. Atunci, nici unul din candidați nu a întrunit cele 2/3 din totalul voturilor necesare pentru câștigarea concursului. Drept urmare, timp de câțiva ani rabinatul de Timișoara a fost patronat de o celebritate a lumii iudaice din imperiu, e vorba de dr. Immanuel Löw, rabinul-șef de Szeged. După 6 ani de absență a unui titular, în 1879, scaunul rabinic de Timișoara a fost ocupat de dr. Moritz Löw (Löwy Mór), un rabin ce studiasse la Hochschule für die Wissenschaft des Judentums din Berlin, la Facultatea de științe umaniste a Universității berlineze și la Universitatea din Würzburg. Mult apreciat de coreligionari pentru știința sa, Moritz Löw s-a ocupat de studiul Talmudului, a scris mai multe lucrări de istoria evreilor și de iudaistică, prin învățătura sa devenind cunoscut în cercul marilor rabini din Europa centrală. Datele de mai sus vorbesc de la sine despre importanța excepțională a centrului rabinic de la Timișoara. E vorba de o integrare a iudaismului profesat la Timișoara și în Banat în viața iudaică de pe întreg cuprinsul imperiului.

Prosperitatea evreilor din Banat o arată și noul val de așezări la Timișoara. Între 1860 și 1910, locuitorii evrei din capitala Banatului și-au triplat ponderea. În 1860, în oraș trăiau 425 de familii, având 2.360 de suflete și desfășurându-și viața religioasă în patru temple. În anul 1871, dintr-o populație de 34.000 de locuitori, numărul evreilor era de 3.982, adică 12,36%. În anul 1880, cifrele statistice indicau 4.019 persoane, adică, 12% din totalul locuitorilor urbei. În anul 1890, numărul lor a crescut la 4.870, adică 12%; în 1900, la 6.057, ceea ce însemna 14,2%, iar în 1910, la 6.729, adică, 15,5%. Ar trebui să mai reținem și faptul că pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, Monarhia Austro-Ungară devenise un loc de elecție pentru evrei, ceea ce explică întrucâtva și sensul mișcărilor demografice din Banat. Dacă la 1840, evreii totalizau 239.000 de locuitori, la 1900 numărul lor ajunsese la 826.000, iar la 1910, la 910.000, ceea ce reprezenta 5% din populația imperiului.

Trebuie luată în discuție și așa-zisa asimilare. Folosirea expresiei „confesiune mozaică maghiară” introdusă de politicienii maghiari ce intenționaseră să transforme imperiul într-un stat național a avut un efect puternic asupra evreimii mai cu seamă în regiunile aflate sub jurisdicție ungară. Nesocotind orientările religioase clar definite în urma Congresului Evreiesc din 1868-1869, mulți evrei au preferat asimilarea ca formă a progresului lor intelectual, social și economic. Chiar și în aceste condiții, fusese

vorba de opțiunea însușirii limbii maghiare ca limbă maternă și nu de asimilarea religioasă. În 1890, evreii din Imperiu au acceptat limba maghiară în proporție de 55,6%, iar în 1910, în proporție de 73,3%. Potrivit *Buletinului Statistic al Ungariei*, în anul 1910 procentul evreilor vorbitori de maghiară din Timișoara era de 65,3% (apud *Erdélyi Magyar Évkönyv*, 1918-1929, I. Évf. Juventus Kiadás, Kolozsvár, 1930, p. 109). Ebraica se învăța în școlile evreiești și continua să fie preferată în predicile ortodocșilor.

Evreii Timișoarei interbelice

La sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea, evreii jucaseră un rol deosebit de important pentru fizionomia orașului Timișoara: erau cetățeni cu drepturi juridice și politice egale cu ale celorlalți; reprezentau o punte de legătură între comunități, folosind trei sau chiar patru limbi; înființaseră câteva dintre cele mai prestigioase firme industriale și comerciale ale orașului; dezvoltaseră relații economice, culturale, artistice cu orașele din Europa Centrală și Apuseană. Alături de șvabi, ei au creat segmentul social al burgheziei, implicându-se în procesul modernizării orașului și al regiunii. Prin urmare, calitatea de cetățean fusese una fundamentală în continuitatea prezenței evreiești în Timișoara după primul război mondial, în extinderea activităților lor și, pînă la un punct, în autodefinirea identitară.

Reorganizarea Europei Centrale și de Est în urma războiului, crearea statelor etnonaționale în baza tratatelor de pace semnate la Saint Germain și Trianon a generat o criză de conștiință în rîndul locuitorilor Timișoarei și Banatului. Schimbările postbelice au provocat neînțelegeri între evreii liberal-burghezi, de orientare cosmopolită, și evreii sioniști. Instaurarea administrației românești în anul 1919 a presupus adaptarea evreilor la condiții diferite față de cele anterioare: reorganizarea administrației comunitare, ținînd seama de noul cadru legislativ; reprezentarea politică în cadrul României; redefinirea identității în funcție de ideea de națiune română. Acestea pe fondul în care evreii (la fel și șvabii, maghiarii, sîrbii, bulgarii, slovacii) nu s-au considerat și n-au fost considerați străini în regiunile fostei Monarhii dualiste, ci parte a națiunii cetățenilor.

Cele dintîi semne ale unificării comunității din Timișoara au avut loc în anul 1922, sub presiunea evreilor ortodocși. Potrivit lor, interesele evreilor din fostele regiuni austro-ungare urmau să fie reprezentate de Uniunea Națională a Evreilor din Ardeal (Transilvania) și Banat. Conștiința evreiască a renăscut datorită organizațiilor sioniste. Progresul mișcării s-a datorat activității lui Alexandru Marmorek, liderul sionismului

din Franța. Profesor universitar și directorul Institutului Pasteur din Paris, Marmorek era originar din Viena și cunoștea problemele evreimii ungare. A sosit la Timișoara la sfârșitul primului război mondial ca medic atașat pe lângă trupele franceze ale Antantei însărcinate cu prevenirea potențialului conflict româno-maghiaro-sârb pentru teritoriul Banatului. Ziarul *Uj Kelet* din Cluj susținea că profesorul Marmorek le-a atras atenția evreilor din Timișoara asupra noii situații politice internaționale în care vor fi nevoiți să facă față naționalismelor și atacurilor antisemite. Ziarele *Uj Kelet* de la Cluj (1918-1940) și *Neue Zeit-Uj Kor* de la Timișoara (1920-1940) au pledat pentru regândirea identitară în ton cu ideologia timpului, publicația timișoreană devenind purtătoarea de cuvânt a Uniunii Evreilor din Ardeal și Banat. Ideea sionistă fusese adoptată de o parte a evreimii locale cu ocazia întâlnirii de la Timișoara din 1923. În paralel, dr. Wilhelm Filderman, reprezentantul Uniunii Evreilor Pământeni din București, se adresase evreilor din Timișoara, respectiv avocatului Adolf Vértes, spre a-i invita să accepte unificarea comunităților evreiești din România:

Suferințele grele care ne-au fost dat să le încercăm se datoresc, pentru oricine examinează cu atenție faptele, și lipsei complete de coeziune între evreii din noile teritorii și Vechiul Regat. Uniunea Evreilor Pământeni care a avut până azi greaua misiune de a da evreilor din Vechiul Regat o situație de drept prin înscrierea emancipării lor în Constituție, apărând în același timp în unire cu parlamentarii evrei știrbirea drepturilor evreilor din noile teritorii, e aceea care cheamă azi pe evreii din noile teritorii la organizare fiind adânc convinsă că acesta e singurul și cel mai eficace mijloc de luptă contra antisemitismului. Pentru atingerea acestui scop, avem onoare a vă ruga să binevoiți a lua parte la consfătuirea care va avea loc la București în zilele de 27 și 28 mai a.c. ora 4 p.m. ... pentru care am convocat o sumă de notabilități din toate provinciile. La această consfătuire se vor stabili bazele pe care se va organiza Uniunea Evreilor din România, organizația care cuprinde totalitatea cetățenilor evrei din întreaga Românie și se va decide convocarea unui congres general al evreilor din toată România”.

Deși existau asemănări, viața și problemele comunităților din Banat și Transilvania nu erau identice cu acelea din Vechiul Regat al României. Evreii din Timișoara fuseseră în majoritatea lor vorbitori de maghiară și germană, după integrarea Banatului în România însușindu-și și româna. Majoritatea aparținea cultului neolog (reformist), de care erau legate emanciparea și setul de valori locale, motiv pentru care orientarea politică a evreilor din București nu putea fi imediat îmbrățișată de evreii din Timișoara. Adunarea care a avut loc la Timișoara în anul 1923 arată că o parte a evreilor era interesată de clarificarea identității. Dacă din punct de vedere lingvistic și cultural, evreii Timișoarei și Banatului aparțineau spațiului cosmopolit al Europei centrale, din punctul de vedere al ritului, ei pendulau între ortodocși și neologi. Pe acest fond, sioniștii au fost cei ce și-au formulat o primă opțiune alternativă la conceptul de cetățenie. Participarea în amintita adunare a celor trei comunități timișorene, neologă, ortodoxă și status quo, a fost

dată ca exemplu de bună conlucrare. Fuseseră prezente acolo personalitățile vieții iudaice din Banat și Transilvania, șef-rabinii din Timișoara și din Caransebeș, președintele Uniunii Naționale a Evreilor din Timișoara, președintele comunității neologe din Arad, vicepreședintele Uniunii Naționale a Evreilor din Cluj. Adunarea a prilejuit o discuție pe marginea identității evreilor. Interogațiile cu privire la religie, la activitățile culturale și sportive, la propaganda națională și trezirea conștiinței evreiești au fost în atenția vorbitorilor. Scopul reuniunii a fost exprimat de președintele comunității neologe din Timișoara, dr. Adolf Vértes: „Am considerat că a sosit momentul să invităm trimișii comunităților transilvănene și bănățene și ai asociațiilor naționale la marea reuniune de astăzi (23 mai 1923 a.c.) care să fie dedicată aceluși măreț ideal de a ne uni forțele risipite în diverse nuanțe politice, astfel încât să le putem orienta în beneficiul universal al evreimii”.

Politica evreilor sioniști din Timișoara s-a desfășurat sub influența mișcărilor evreiești din Europa. Ideea de națiune evreiască e inspirată de aceleași diferențialisme pe care cultura germană le promovase în secolul al XIX-lea și de care fuseseră influențați cu câteva decenii mai devreme cehii, slovacii, românii, maghiarii, sârbii, bulgarii. În condițiile în care statul român pretindea un propriu organism de reprezentare, ideea de identitate evreiască își avea motivația și în orașele a căror fizionomie socială era una diversă. Partidele spre care se îndreptaseră evreii din Timișoara și Banat, Partidul Național Român (devenit Partidul Național Țărănesc) și Partidul Maghiarilor, i-au neglijat. La alegerile din anii 1927 și 1928, candidând pe lista Partidului Maghiarilor, respectiv pe aceea a liberalilor, evreii din Banat și Transilvania au reușit să câștige doar două locuri în Parlamentul României. Faptul nu era lipsit de importanță, populația evreiască din regiunile amintite numărând aproximativ 200.000 de suflete.

Deși mișcarea sionistă câștigase teren, deși propagarea naționalismelor majoritare și minoritare se făcea simțită și la Timișoara, cea mai mare parte dintre evrei – aidoma celei mai mari părți a populației orașului - era favorabilă integrării sociale și civismului ce debutase cu câteva decenii mai devreme. În consecință: Timișoara a continuat să practice comunicarea plurilingvă și împrumutul de valori; să se situeze la polul opus etnicizării și naționalismelor; să cultive orientările cosmopolită și social-democrată prin mijlocirea cărora intrase în modernitate. Este adevărat și faptul că statul român și administrațiile lui locale nu puteau face abstracție de prezența și talentul întreprinzătorilor evrei. S-au folosit de capacitatea lor profesională și managerială. Prestigiul de care se bucura spiritul de inițiativă al evreilor a împiedicat tendințele Partidului Național Liberal al lui I. I. C. Brătianu de a înlocui vechea categorie de întreprinzători cu una de origine etnic-românească. Numărul ridicat al așa-numitelor minorități din Timișoara și Banat din anii interbelici a făcut posibil primatul intereselor economice în dauna teoriilor și

măsurilor cu un caracter etnicist³. Industria textilă, fabricile de mănuși, pantofi și pălării, fabrica de bere din Timișoara au beneficiat de aportul substanțial al întreprinzătorilor evrei. Magazinele de textile, parfumuri, dar și acelea de alimente, firmele comerciale patronate de evrei fuseseră foarte apreciate, cooperarea dintre oamenii de afaceri de diverse limbi, culturi și religii conferind o stabilitate economică și politică orașului. Prezențele evreilor fuseseră apreciate în crearea și funcționarea asociațiilor de breaslă, în reciprocitatea serviciilor făcute, în contribuțiile excepționale la viața muzical-artistică.

Statistica populației Timișoarei în anul 1910 (în timpul Monarhiei Austro-Ungare) în funcție de religie:

Religia sau confesiunea declarată	Numărul aderenților
Romano-catolică	49.981
Ortodoxă	11.257
Izraelită	6.729
Reformată	3.554
Evanghelică	1.609
Greco-catolică	754
Unitariană	80
Alta	39
Total	74.003

Statistica populației Timișoarei în anul 1930 (în timpul României) în funcție de naționalitate:

Naționalitatea declarată	Numărul persoanelor
Germană	27.807
Maghiară	27.652
Română	24.217

³ În Timișoara anilor 1930-1940, cei mai mulți dintre locuitorii orașului se considerau pe sine timișoreni și nu “minoritari”, cu atât mai puțin “străini” (“din interior”), ceea ce era greu de înțeles pentru ideologiile etnonaționalismului românesc interbelic și a devenit de neînțeles și pentru o parte a istoricilor, etnografilor și jurnaliștilor de astăzi aflați în căutarea sau inventarea cu orice preț a “specificității” în dauna democrației cetățenești.

Evreiască	7.171
Sârbă, croată sau slovenă	2.156
Rusă	700
Cehă sau slovacă	597
Țigănească	337
Bulgară	257
Poloneză	101
Turcă	67
Ruteană sau ucraineană	53
Albaneză	10
Armeană	10
Huțană	7
Grecească	8
Tătară	2
Alta	179
Nedeclarată	249
Total	91.580

@Victor Neumann